

FOLCLOR ȘI LITERATURĂ ROMÂNĂ ÎN TRANSILVANIA Epoca veche

Pentru cei ce n-au cunoscut mai de-a-proape Muzeul Limbii Române, întemeiat de Sextil Pușcariu în 1919, acesta era asimilat unui „institut de lingvistică”. În realitate, el reprezenta mult mai mult. Încă din 1917, pe când reflecta asupra posibilității înființării unui Muzeu al Limbii Române, Sextil Pușcariu considera că acesta trebuia să depășească interesul lingvistic, acordând importanța cuvenită și altor domenii ale culturii și civilizației poporului român. Asemenea lui Vasile Bogrea, Sextil Pușcariu socotea că „lingvistica, istoria, etnografia, folclorul și literatura” alcătuiesc diferitele fețe ale aceluiași întreg: „istoria culturală”¹. În concepția lui Sextil Pușcariu și a colegilor săi de la recent înființata Universitate românească din Cluj, Muzeul Limbii Române era mai degrabă un „institut de istorie culturală”, având un profil larg, în care trecutul istoric trebuia studiat împreună cu limba și literatura, precum și cu folclorul și etnografia. Avem de-a face cu o viziune integratoare mai veche, prezentă în activitatea personalităților universitare din acea epocă². Orientarea aceasta se reflectă corespunzător și în paginile „Dacoromaniei”, prestigioasa publicație a Muzeului Limbii Române. Studiile și articolele de limbă și literatură română, alături de cele de folclor și etnografie, de antroponomastică și toponimie, sunt adesea rezultatul unor cercetări de teren, făcute uneori împreună de către specialiști ai diferitelor domenii, așa cum sunt, de exemplu, chestionarele concepute în vederea anchetelor pe baza cărora urma să se elaboreze *Atlasul Lingvistic Român*, chestionare care au fost formulate de lingviști, cărora li s-au adăugat un etnograf și un folclorist³.

Descifrând textele vechi, lingviștii au descoperit și au scos la iveală momente importante din istoria limbii și literaturii noastre, deschizând calea unor cercetări ulterioare. În acest cadru se înscrie și articolul nostru.

Spirite dintre cele mai luminate au subliniat îndeajuns atât primordialitatea în timp a culturii orale, cât și rolul ce i-a revenit acesteia în evoluția culturii scrise a omenirii. Cultura orală a constituit un factor hotărâtor în dezvoltarea celei scrise,

¹ Sextil Pușcariu, în DR, IV/2, 1924 – 1926, p. 1530.

² Vezi unele date la D. Pop, *Clujul – centru de cercetare a culturii populare românești*, în AAF, XII–XIV, 1991 – 1993, p. 265 și urm.

³ D. Pop, *Limba și cultura populară în viziunea Muzeului Limbii Române*, în „Studii și comunicări de etnologie”, IX, 1995, p. 45-51.

pentru care a reprezentat o permanentă și inepuizabilă sursă de inspirație, pentru ca după apariția acestora ele să evolueze paralel, printr-o colaborare care a cunoscut direcții, forme și ritmuri impuse de contextul istoric în care s-au dezvoltat.

Linia aceasta de evoluție e valabilă și pentru cultura română, cu precizarea că, așa cum demonstrează ultimele relicve arheologice⁴ și documente de arhivă descoperite⁵, cele două forme de cultură, orală și scrisă, au apărut aproape simultan, încă în zorii istoriei poporului român, în perioada etnogenezei, implicit a limbii sale. Nu vom aborda în cele ce urmează această problemă, ci ne vom referi la o perioadă târzie și totuși timpurie în ceea ce privește istoria propriu-zisă a literaturii române din Transilvania. Procesul pe care îl vom releva precede cu mai bine de două secole și jumătate apariția curentului inspirației folclorice. Avem de-a face cu un proces embrionar și spontan, impus de necesități culturale și literare, propriu și caracteristic începuturilor tuturor literaturilor naționale, dar care la românii din Transilvania a fost întârziat în condițiile social-politice vitrege care le-au fost rezervate acestora în istorie.

Din secolul al XVI-lea, la aproximativ o jumătate de veac de la cel dintâi document scris ce ni s-a păstrat (nu care s-a scris) în limba română (scrisoarea boierului Neacșu, din Câmpulung-Muscel, adresată, în vara anului 1521, judeului Brașovului, Hans Benkner), datează un codex manuscris, cunoscut sub denumirea de *Codex Sturdzanus*, descoperit în Măhaci, jud. Alba. El conține două grupe de texte apocrife: prima cuprinde literatură apocrifă apocaliptică, cea de-a doua, legende hagiografice și „cugetări în ora morții” – cum le denumea B. P. Hasdeu. Unele dintre textele cuprinse în codicele ardelean au lăsat urme adânci în creația noastră folclorică, după cum nu este exclus ca însăși traducerea lor în limba română să fi favorizat pătrunderea în conținutul lor a unor elemente folclorice. N. Cartoian crede că textul cuprins în „Cugetările din ora morții” au fost copiate înainte de 1580 „de un anonim și cusute într-un volum cu textele măhăcene de Popa Grigore”⁶.

Scrierile care alcătuiesc *Codicele Sturdzan* vin uneori de la mari distanțe și din vremuri vechi, și ele au continuat să călătorească în timp până târziu, către secolul nostru. Pe lângă rolul ce l-au avut în viața culturală și morală, ele au constituit și un important exercițiu în mânăuirea condeiului și a limbii literare. Totodată, vechile texte la care ne referim au captat adesea și elemente de cultură populară, aparținătoare celor mai variate domenii ale acesteia: elemente de medicină populară, credințe, obiceiuri, motive și chiar forme folclorice. La rândul său, *Codicele Sturdzan* și-a avut și el istoria și rolul său în planul vieții noastre culturale, relevând, între altele, procesul la care ne-am referit mai sus.

⁴ Vezi și N. Gudea, *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad* (II), în „Acta Musei Porolissensis”, Zalău, XVII, 1993, p. 151-183 și (III), *ibidem*, 1996, p. 115-123.

⁵ Date foarte importante la Ion Dumitriu-Snagov, *Monumenta Romaniae Vaticana*, București, 1996 și D. Pop, *La culture populaire roumaine traditionnelle dans le cadre européen*, în *L'espace rural*, Cluj-Napoca, 1997, p. 137-145.

⁶ *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 112.

După primul război mondial, un preot ardelean i-a dăruit fostului profesor N. Drăganu, de la Universitatea clujeană, un codice manuscris alcătuit din 318 foi, lipsindu-i însă atât începutul, cât și sfârșitul. Sunt adunate în corpul lui scrieri din mai multe manuscrise, datorate unor copiiști diferiți și în perioade deosebite, ultimul dintre ei fiind probabil un Ion din Surduc (cel din Bihor, după părerea lui N. Drăganu) și purtând data „1783, mai, 5”. Pe lângă faptul că întregeste „o însemnată lacună a *Codicelei Sturdzan*”⁷, manuscrisul în discuție conține mai multe texte folclorice sau folclorizate, între care o „istorie” (legendă) în proză a tutunului, menită să stârpească obiceiul fumatului, un *Descântec de ciumă*, *Descânțete de friguri*, un *Descântec românesc de alungarea dracului*, cântecul popular în genul celor de lume ale lui Anton Pann și larg răspândit în ultimele două secole *Grăi un tinerel voinic*, cu unele ecouri din poezia populară maghiară⁸, sau versuri precum: „Spune, lele, cu dreptate, nu mi-ți pierde sufletul de când bade tău lăsat,/ Câți voinici ai sărutat” ș. a. m. d.

În cele ce urmează, ne vom opri doar asupra a două texte semnificative pentru fenomenul pe care l-am amintit la început. E vorba, mai întâi, de valorificarea în textul unei rugăciuni a unei forme, a unei structuri, precum și a unor modalități și tehnici proprii unei categorii folclorice de mare vechime și largă răspândire în acea epocă. Textul acestei „rugăciuni”, din care un fragment se găsește în *Codicele Sturdzan*, a fost copiat, după părerea lui Hasdeu, de către Popa Grigore din Măhaci, înainte de 1583, asemenea „cugetărilor...”, urmând după originalul slavon din care s-a tradus⁹; faptul că avem de-a face cu o traducere din slavonă nu schimbă însă esența problemei, întrucât traducerea s-a făcut de către cărturarul român cu mijloacele ce le avea la îndemână în limba și în cultura căreia i se încadra prin calitatea sa de român. *Rugăciunea de alungare a dracilor din ape* este, evident, opera unei fețe bisericești, astfel încât ea se înscrie și prin geneză în sfera literaturii religioase, reprezentând un anume tip de rugăciune, destinată apărării apelor fertilizatoare de duhurile necurate, asigurării, în ultimă analiză, a belșugului holdelor. Redăm textul acestei prime creații într-o transcriere cât mai accesibilă:

„Adeverită este și destoinică și dire/a/ptă frămsiațe D/o/mnului nostru I/su/s H/risto/s pusă pre Arhanghelu Mihail să străjuiască râurile apelor ca să n-aibă putere diavolul pre ele. Domnul vine cu giurământ mare, cu Tatăl și cu Fiul și cu Duhul Sf/â/nt cum pre diavol să-l înterească („îndepărteze”, *a interi*) de pre râurile apelor, ca să n-aibă putere a bate lucrul botedzaților a ploia cu ploaia re/a/.

Oprescu-te, diavole, cu d/u/mn/e/zăul viu adeverit,

Cuntenescu-te („te împiedic”, *a cunteni*), diavole, cu toți îngerii ce fece domnul,

⁷ Cf. Nicolae Drăganu, *Pagini de literatură veche. O colecție de cărți populare într-un manuscris din jumătatea a doua a secolului XVIII*, în DR, II, 1923 – 1924, p. 238.

⁸ *Ibidem*, p. 251.

⁹ B. P. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, vol. I–III, București, 1983, 1984; aici vol. II, p. 174-176.

Cuntenescu-te, diavole, cu patru unghiuri a ceriului,
 Oprescu-te, diavole, cu patru evangheliști ce țin ceriul și pământul,
 Oprescu-te, diavole, cu cetate/a/ ce/a/ mare a Ier/u/s/a/limului în care să
 odihnesc toți direpții,

Cuntenescu-te, diavole, cu 12 ap/o/s/to/li,
 Oprescu-te, diavole, cu 16 proroci sf/i/nți,
 Cuntenescu-te, diavole, cu 40 de sf/i/nți,
 Oprescu-te, diavole, cu Ioan Botezătorul D/o/mnului,
 Cuntenescu-te, diavole, cu 4 patrierși,
 Oprescu-te, diavole, cu 318 de părinți sf/i/nți ce au fost în Nichie,
 Să n-aibă putere pre lucrul creștinilor a ploie ploaia cu fraș,
 Cuntenescu-te, diavole, cu angh/e/lii și cu arhanghelii
 Domnului nostru I/su/s H/risto/s ispășitoriul nostru,
 Cuntenescu-te, diavole, cu naștere lui H/risto/s,
 Oprescu-te, diavole, cu botezul Domnului nostru I/su/s H/risto/s, ispășitoriul
 nostru,

Cuntenescu-te, diavole, cu înviere lui Lazar,
 Oprescu-te, diavole, cu Dumineca Florilor a Domnului nostru I/su/s H/risto/s
 ispășitoriului nostru.

Cuntenescu-te, diavole, cu înviere Domnului nostru I/su/s H/risto/s ispășitoriul
 nostru,

Cuntenescu-te, diavole, cu suire Domnului nostru lui I/su/s H/risto/s ispășitoriul
 nostru,

Oprescu-te, diavole, cu frâmsiațe Domnului nostru lui I/sus H/ristos ce s/e/
 închipui pentru noi la dzua Preobrajenilor,

Cuntenescu-te, diavole, cu putere cinstitei și de viață făcătoarei crucei, să
 n-aibi putere a bate grăul creștinilor și holdele-i,

Oprescu-te, diavole, cu 3 sf/i/nți cu Sedrah și cu Misah și cu Avdenago,

Cuntenescu-te, diavole, cu doao lumini ce fece d/o/mnul soarele zilei și luna
 nopții.

Să n-aibi putere a bate grăul creștinilor, holdele, viile,

Oprescu-te, diavole, și te blastăm cu herovimii Domnului nostru lui I/su/s
 H/risto/s, ceia ce cântă cântarea netăcută

Și cu al nostru grai să fie luată sus această rugăciune,

Preste toate bl/a/goslovește-ne, D/oa/mne, și pre noi

Acum și pururea și în vecii vecilor, amin”.

După cum se poate constata cu destulă ușurință, rugăciunea citată, creată și
 simțită, cu siguranță, ca atare, de interpreții ei, aduce mai degrabă a vrajă, a
 exorcism decât a rugăciune. Acele „oprescu-te” și „cuntenescu-te”, „să n-ai putere”
 nu au deloc aerul unei rugăciuni, ci al unui descântec, în care diavolul, duhul rău
 este amenințat cu forțele cerului: „cu Tatăl și cu Fiul și cu Duhul Sfânt”, cu

evangheliștii și prorocii și cu cei 40 de sfinți, cu toate sărbătorile etc. etc., care sunt invocate în apărarea holdelor și manei câmpului. Baza acelei creații o constituie gândirea magică, aceea care a alimentat un anumit tip de demersuri, menite să influențeze în sens favorabil viața. Spre deosebire de un anume tip de descântece, de exemplu, în care, potrivit străvechii mentalități, boala este dată de Dumnezeu sau de anumite personaje sfinte, se apelează la rugămintea¹⁰. Când, în schimb, boala este produsă de ființe malefice, acestora li se poruncește să plece, să se îndepărteze de cel bolnav sau sunt amenințate cu cele sfinte; alteori, duhurile necurate, inclusiv diavolul, sunt păcălite, induse în eroare, după ce mai întâi sunt rugate și ele să se îndure de cel suferind etc.¹¹. Procedeele acestea apar și în alte categorii folclorice de sorginte magică. La nevoie, în caz de secetă, de pildă, Ființa supremă subalternă acesteia este invocată și rugată să intervină în beneficiul oamenilor. Dacă însă ea nu dă curs rugăminții, este amenințată și chiar sancționată, prin insulte sau profanare (aruncarea în apă sau în mocirlă)¹².

În cazul *Rugăciunii pentru alungarea diavolului din ape*, creatorul ei, mai exact al arhetipului ei, a apelat la modalitatea afirmării imperative a voinței de a zădărnici posibila acțiune a diavolului de a cotropi holdele oamenilor prin ploii și furtuni. Se apelează, în plus, și la amenințarea lui cu puterea *sfintelor*, aliate ale creștinilor.

În concluzie, rugăciunea reprodusă de noi reprezintă valorificarea în sens creștin a unui exorcism de origine arhaică, un moment din amplul proces de încreștinare a unor creații magice străvechi, care s-au putut menține astfel în circulație, uneori până în vremea noastră¹³. Rezultatul final al amintitului proces îl constituie apariția unei noi creații, ce se înscrie în cadrul literaturii religioase, fără să fie însă recunoscută de biserică, așadar o piesă de literatură religioasă apocrifă. Avem de-a face cu o formă de literatură prigonită de biserică între altele prin sancționarea preoților prin care se performa, ca monopol al lor datorită caracterului ei păgân), dar, în același timp, admisă de marea majoritate a poporului, care se regăsea în rădăcinile ei milenare, satisfăcând totodată și cerințele lor religioase prin natura creștinismului (cosmic) făurit de cei mulți într-o durată de timp echivalentă, în genere, cu propria lor istorie.

Celălalt exemplu la care ne referim, oferit de același codice bihorean, studiat de Nicolae Drăganu¹⁴ și datând de pe la 1780, e un fragment de scenetă comico-satirică în versuri, dominată de grotesc. Asistăm la un gen de proces între o fată înșelată și făptuitor, „vlădica” fiind judecător. Fata spune, printre altele:

¹⁰ Vezi I.-A. Candrea, *Folclor medical român comparat*, București, 1944, p. 334.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Vezi exemple și informații bibliografice la D. Pop, *Obiceiuri agrare în tradiția populară românească*, Cluj-Napoca, 1989, p. 145 și urm.

¹³ Mircea Eliade, *Aspecte ale mitului*, București, 1978, p. 160.

¹⁴ *Op. cit.*, p. 245.

Că cu minciuni m-au luat
 Și un galbăn mi-au giuruit
 Până ce m-au amăgit.
 Și tot au zis că m-a lua
 Și binișor m-a îmbrăca,
 Și nici a vrut să mă ia,
 Nici galbănul să mi-l dea.
 Și ni i-au agiuns atăta,
 Ce au îndrăgit și pe alta
 Și mie /pe mine mi-au dat pe ușe afară,
 De sânt de mare ocară.

Pledoaria fetei este zadarnică. Vlădica dă dreptate voinicului, de vreme ce ea „n-a țipat”.

Versurile ce urmează au „spirit”, observă N. Drăganu, dar sunt triviale, motiv pentru care nu le reproduce.

Nu știm cu ce scop va fi fost creată această „scenetă”, poate spre a fi reprezentată în fața spectatorilor. Indicații în favoarea acestei păreri există: elevii școlilor din Blaj ofereau în epocă spectacole de acest gen, iar F. J. Sulzer amintește, în 1782, „existența unei comedii pastorale” reprezentate la Brașov¹⁵. Din preajma anului 1780 datează „cea mai veche scriere de teatru din Transilvania în limba română: *Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedio expressa*”¹⁶, operă încărcată de elemente folclorice, care anunță parcă *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu, care marchează un moment special în procesul pe care îl urmărim. Oricum, fragmentul citat e desprins dintr-o piesă mai amplă, al cărei caracter comico-satiric se vădește a fi dominant. Este vorba de o producție cultă, probabil printre primele scrise la noi. Substratul ei folcloric e evident, atât în tema și spiritul ce o străbate, cât și în versurile, care, atunci când nu sunt luate din poezia populară satirică, urmează cu fidelitate modelul acesteia.

Dacă avem în vedere prezența, fie ea chiar fragmentară, a *Rugăciunii de alungare a dracilor din ape*, în *Codicele Sturdzan* din secolul al XVI-lea, precum și faptul că din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea ne parvin numeroase manuscrise cuprinzând „vierșuri la morți”, reprezentând creații scrise de preoți și dieci de la bisericile vremii, care au valorificat străvechi structuri poetice de bocet, iar tematic imaginii de bocet, dominate adesea de arhicunoscutul motiv *fortuna labilis*¹⁷ („soarta alunecoasă” sau „deșertăciunea deșertăciunilor, căci toate sunt deșerte”),

¹⁵ Apud *Istoria teatrului în România*, vol. I, București, 1965, p. 183.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, p. 211. Vezi și I. Breazu, *Versuri populare în manuscrise ardeleni vechi*, în AAF, V, 1939, mai ales p. 89-96.

că din aceleași secole ne parvin o parte dintre creștineștile „cântece de stea” și din colindele apocrife create de clerici și cărturari apropiați bisericii, texte crescute și ele pe arhaicele structuri poetice din colinda tradițională¹⁸, precum și diverse tipuri de cântece și versuri pe teme din cele mai diferite, predominante fiind cele de dragoste, cele mai multe inspirate de poezia populară sau valorificând într-o manieră originală formele acesteia, adesea în stilul propriu creațiilor lăutărești¹⁹ ș. a. m. d., ne putem face o idee mai limpede cu privire la modul cum s-a conturat vechea noastră literatură scrisă, cultă, care răsare în mod necesar din cea populară, orală.

*Universitatea „Babeș-Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31*

¹⁸ Amănunte la Al. Rosetti, *Colindele religioase la români*, București, 1920.

¹⁹ *Cântece câmpenești cu glasuri rumânești*, Cluj, 1768, care a fost studiată de Onisifor Ghibu, în *Contribuții la istoria poeziei noastre populare și culte*, București, 1934.